

ปัญหากฎหมายเกี่ยวกับการร้องครอบครองปรปักษ์¹

บดีนทร์ ศรีพิทักษ์²

จากการศึกษาปัญหากฎหมายเกี่ยวกับการร้องครอบครองปรปักษ์พบว่า มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาถึงความหมาย ความเป็นมา แนวคิด และทฤษฎีเกี่ยวกับการร้องครอบครองปรปักษ์ ตลอดจนกฎหมาย ระเบียบ และหลักเกณฑ์ที่เกี่ยวข้องกับการร้องครอบครองปรปักษ์ ทำให้ผู้ศึกษาได้รับความรู้ความเข้าใจว่าเดิมที่ดินทั้งหมดเป็นทรัพย์สินของพระมหากษัตริย์ ซึ่งพระผู้เป็นเจ้าของให้มาปกครองมนุษย์ ครั้นมาถึงสมัยปฏิรูปการปกครองของไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้เริ่มมีการพระราชทานที่ดินโดยการออกโฉนดให้แก่ประชาชนเป็นครั้งแรก โดยออกสำรวจที่ดินของประเทศเป็นครั้งแรก และดำเนินการรังวัดหมายเลขที่ดิน ตามประกาศกระแสพระบรมราชโองการบริเวณบ้านพลับ ตำบลเกาะเกิด อำเภอบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นปฐมฤกษ์ เมื่อวันที่ 20 มิถุนายน ร.ศ. 120 หรือ พ.ศ. 2444 (ค.ศ. 1901) อีกทั้งทรงออกประกาศพระบรมราชโองการประกาศออกโฉนดที่ดินมณฑลกรุงเก่าเมื่อวันที่ 15 กันยายน ร.ศ. 120 ซึ่งถือเป็นกฎหมายที่ใช้ในการออกโฉนดที่ดินครั้งแรกของประเทศไทย จนกระทั่งมีการออกพระราชบัญญัติออกโฉนดที่ดิน ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) ซึ่งได้รวบรวมการดำเนินการเรื่องที่ดินแต่ดั้งเดิมหลายฉบับไว้เป็นฉบับเดียว และถือเป็นมูลฐานของกฎหมายเกี่ยวกับการออกโฉนดที่ดินต่อมา และได้มีการแก้ไขเพิ่มเติมเป็นพระราชบัญญัติออกโฉนดที่ดินอีกหลายฉบับ ฉบับสุดท้ายคือพระราชบัญญัติออกโฉนดที่ดิน (ฉบับที่ 6) พ.ศ. 2479 ซึ่งได้วิวัฒนาการจนเป็นประมวลกฎหมายที่ดิน พ.ศ. 2497 ใช้บังคับเกี่ยวกับการออกโฉนดที่ดินและหนังสือแสดงสิทธิในที่ดินต่าง ๆ สืบมาจนถึงปัจจุบัน แต่เนื่องจากปัจจุบันระบบทุนนิยมแพร่หลายเข้าสู่ประเทศไทยและประชากรในประเทศมีจำนวนเพิ่มมากขึ้นส่งผลให้เกิดปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด เช่น ที่ดิน และที่ดินส่วนใหญ่มักจะตกอยู่ในความครอบครองของนายทุน ส่วนคนจนจะขายที่ดินทำกินและไปบุกรุกที่ดินของผู้อื่น จึงทำให้เกิดปัญหาการครอบครองที่ดินผู้อื่นจนได้กรรมสิทธิ์โดยอายุความ สำหรับการครอบครองปรปักษ์ที่ดินนั้นจะเกิดขึ้นได้แต่เฉพาะที่ดินที่มีผู้ถือกรรมสิทธิ์เท่านั้น จะไม่เกิดขึ้นกับที่ดินที่มีผู้มิสิทธิครอบครองเข้าใจง่าย ๆ คือ ผู้ถือกรรมสิทธิ์หรือเจ้าของที่ดินต้องมีหลักฐานแสดงการมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินนั้น เช่น โฉนดที่ดินหรือโฉนดตราจอง เป็นต้น โดยระยะเวลาที่เริ่มนับการครอบครองก็เริ่มนับตั้งแต่วันที่มีการออก

¹บทความนี้เรียบเรียงจากการศึกษาอิสระ เรื่อง ปัญหากฎหมายเกี่ยวกับการร้องครอบครองปรปักษ์ โดยมีอาจารย์ที่ปรึกษา คือ รองศาสตราจารย์ประเทือง ธนียผล และคณะกรรมการสอบ รองศาสตราจารย์ ดร.สมชัย ศิริสมบุญแนว และ รองศาสตราจารย์จตุพร วงศ์ทองสรรค์ เป็นกรรมการ

²นักศึกษาระดับปริญญาโท หลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต (วิทยาเขตบางนา) คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

โฉนดเป็นต้นไปครบ 10 ปี เมื่อใดก็ได้กรรมสิทธิ์เมื่อนั้น อย่างไรก็ตาม การครอบครองปรปักษ์ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1382 ยังต้องมีการเข้ายึดถือทรัพย์สิน แม้ครอบครองโดยเข้าใจผิดว่าเป็นที่ดินของตนหากบุคคลนั้น ได้ยึดถือครอบครองโดยเจตนาเป็นเจ้าของอย่างแท้จริงแล้วก็ถือว่าเป็นการครอบครองที่ดินของผู้อื่น โดยไม่มีการอำพรางปิดบังซ่อนเร้น ทั้งจะต้องยึดถือครอบครองทรัพย์สินนั้น ไม่ใช่เพียงแค่ยึดถือเพื่อตนอย่างเดียว แต่ต้องมีการยึดถือการครอบครองด้วยเจตนาเป็นเจ้าของทรัพย์สินนั้นด้วย ซึ่งการยึดถือดังกล่าวนี้กฎหมายไม่ได้กำหนดว่าต้องมีการเข้าใช้ประโยชน์ในที่ดินนั้นจริง ๆ จึงอาจทำให้เกิดปัญหาการตีความในทางปฏิบัติได้

สำหรับขั้นตอนการดำเนินการขออนุญาตพิจารณาเกี่ยวกับการครอบครองปรปักษ์ที่ดินนั้นเมื่อศาลรับคำร้องแล้ว ศาลจะทำการส่งสำเนาคำร้องให้เจ้าของหรือทายาทเพื่อให้โอกาสในการคัดค้านและแสดงพยานหลักฐานของตน หรือประกาศหนังสือพิมพ์เพื่อให้ทราบโดยทั่วกัน แต่กฎหมายดังกล่าวไม่ได้กำหนดว่าผู้มีชื่อในทะเบียนจะต้องคัดค้านการยื่นคำร้องดังกล่าวด้วยแล้ว รัฐจึงจะรับรองกรรมสิทธิ์ให้ผู้ครอบครองหลังจากผ่านขั้นตอนการคัดค้านดังกล่าวแล้ว ทำให้เกิดปัญหาการเรียกร้องสิทธิในที่ดินภายหลังของผู้มีชื่อในทะเบียน เหมือนเช่นกรณีของพระพยอม นอกจากนี้ เมื่อผู้ฟ้องหรือผู้ร้องได้สิทธิในที่ดินโดยการครอบครองปรปักษ์ตามคำพิพากษาของศาลแล้ว ยังไม่มีมาตรการทางภาษีให้บุคคลดังกล่าวชำระภาษีจากการใช้ประโยชน์ในที่ดินนั้น ตลอดช่วงระยะเวลา 10 ปีที่มีการถือครองใช้ประโยชน์ในที่ดินเพื่อเพิ่มรายได้ให้กับรัฐ ในขณะที่เดียวกันก็เป็นการแสดงให้เห็นว่ารัฐไม่ส่งเสริมให้มีการครอบครองที่ดินของผู้อื่นโดยไม่ชอบด้วยกฎหมายเช่นเดียวกัน

จากการศึกษาทำให้ทราบว่ากฎหมายเกี่ยวกับการร้องครอบครองปรปักษ์ ยังไม่ชัดเจนและครอบคลุมหลายประการ ซึ่งสรุปได้ดังนี้

ประเด็นปัญหาประการแรกคือ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1382 บัญญัติว่า “บุคคลใดครอบครองทรัพย์สินของผู้อื่นไว้ด้วยความสงบและโดยเปิดเผยด้วยเจตนาเป็นเจ้าของ ถ้าเป็นอสังหาริมทรัพย์ได้ครอบครองติดต่อกันเป็นเวลาสิบปี ถ้าเป็นสังหาริมทรัพย์ได้ครอบครองติดต่อกันเป็นเวลาห้าปี ไซ้ ท่านว่าบุคคลนั้นได้กรรมสิทธิ์” จากบทบัญญัตินี้จะเห็นว่า การครอบครองปรปักษ์ที่ดินของผู้อื่นจนได้กรรมสิทธิ์นั้น จะต้องมีการครอบครอง กล่าวคือ มีการยึดถือเอาทรัพย์สินนั้นเป็นของตน เช่น ปลุกพืชเลี้ยงสัตว์ ทำไร่นาในทรัพย์สินที่ของเจ้าของเดิมมีเอกสารแสดงสิทธิในที่ดิน ได้แก่ โฉนดที่ดิน หรือโฉนดตราจอง โดยสงบปราศจากการข่มขู่ การใช้กำลัง การหลอกลวงและไม่มีใครมาหวงห้ามกีดกันแสดงความเป็นเจ้าของ หรือการฟ้องร้องขับไล่ โดยเปิดเผยมิได้หลบซ่อน หรือปิดบังอำพรางใด ๆ ด้วยเจตนาเป็นเจ้าของ กล่าวคือ โดยเจตนาตั้งใจที่จะเป็นเจ้าของทรัพย์สินนั้น ไม่ใช่การครอบครองแทนผู้อื่น เช่น คนสวนเฝ้าสวนแทนเจ้าของสวนหรือครอบครองตามสัญญาที่ได้ให้อำนาจไว้ ประเด็นปัญหาคือ กฎหมายดังกล่าวมิได้กำหนดให้ชัดเจนว่า การครอบครองจะต้องมีการเข้าใช้ประโยชน์ในที่ดินอย่างแท้จริง

หรือไม่ หรือเพียงแต่มีการล้อมรั้วรอบพื้นที่แล้วก็ถือว่าเป็นการครอบครองตามนัยกฎหมายดังกล่าวอันจะเป็นเหตุให้ได้กรรมสิทธิ์ในที่ดินโดยการครอบครองปรปักษ์แล้ว

ประเด็นปัญหาประการต่อมาคือ เนื่องจากกระบวนการพิสูจน์สิทธิในที่ดินโดยการครอบครองปรปักษ์นั้น ปกติศาลจะตรวจสอบเพียงว่าผู้ฟ้องหรือร้องขอครอบครองปรปักษ์ที่ดินของผู้อื่นได้ครอบครองที่ดินโดยสงบ โดยเปิดเผยตามข้อสันนิษฐานของกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1370 ที่ว่า ผู้ครอบครองนั้นท่านให้สันนิษฐานไว้ก่อนว่าครอบครองโดยสุจริต โดยความสงบและโดยเปิดเผยเท่านั้น โดยศาลจะส่งหมายพร้อมสำเนาคำฟ้องหรือคำร้องขอไปยังเจ้าของที่ดินหรือทายาท หรือประกาศลงในหนังสือพิมพ์เป็นการทั่วไป เพื่อให้โอกาสแก่เจ้าของที่ดินหรือทายาทได้คัดค้านหรือโต้แย้งแสดงพยานหลักฐานของตน แต่บางครั้งเจ้าของที่ดินหรือทายาทย้ายถิ่นที่อยู่ จึงไม่ได้รับหมาย หรือไม่ทราบประกาศที่ลงในหนังสือพิมพ์ ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น ทำให้เจ้าของที่ดินหรือทายาทไม่ได้เข้าสู่กระบวนการพิจารณาตัดสินของศาลส่งผลให้ไม่มีการพิสูจน์สิทธิ ในที่ดินอย่างแท้จริง หรือไม่มีการคัดค้านการครอบครองที่ดิน โดยเจ้าของเดิมหรือทายาท ดังนั้น จึงควรมีการกำหนดให้เจ้าของที่ดินหรือทายาทเข้าสู่กระบวนการพิจารณาของศาล เพื่อให้โอกาสในการคัดค้านและแสดงพยานหลักฐานของตน โดยให้ศาลดำเนินการแจ้งประกาศหรือปิดหมายให้แก่เจ้าของที่ดินทราบ เช่น หากตรวจพบว่าเจ้าของที่ดินอยู่ต่างประเทศควรมีการส่งหมายไปยังถิ่นที่อยู่ของผู้นั้นในต่างประเทศด้วย และเพื่อให้การพิสูจน์สิทธิในที่ดินเป็นไปด้วยความรอบคอบเป็นธรรมกับทุกฝ่าย ควรให้เจ้าพนักงานที่ดินดำเนินการส่งหมายปิดประกาศให้แก่เจ้าของที่ดินเข้าสู่กระบวนการพิจารณาของศาลด้วย

ประเด็นปัญหาประการสุดท้ายคือ ประมวลรัษฎากรมาตรา 91/1 (4) กำหนดความหมายของคำว่า “ขาย” ไว้ว่าความรวมถึงสัญญาจะขาย ขายฝาก แลกเปลี่ยน ให้ ให้เช่าซื้อ หรือจำหน่ายจ่ายโอนไม่ว่าจะมีประโยชน์ตอบแทนหรือไม่” เนื่องจากบทบัญญัติมาตราดังกล่าวไม่ถือว่าการได้กรรมสิทธิ์ในอสังหาริมทรัพย์โดยการครอบครองปรปักษ์ ตามมาตรา 1382 แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ เป็นการขายตามมาตรา 91/1(4) แห่งประมวลรัษฎากร ทำให้ผู้ได้กรรมสิทธิ์ในที่ดินของผู้อื่น โดยการครอบครองปรปักษ์ไม่ต้องเสียภาษีใด ๆ ให้แก่รัฐ ทำให้รัฐขาดประโยชน์ที่พึงได้รับและอาจถูกมองได้ว่ารัฐส่งเสริมให้มีการครอบครองปรปักษ์ที่ดินของผู้อื่น นอกจากนี้ การที่ผู้ครอบครองปรปักษ์ใช้ประโยชน์ที่ดินของผู้อื่นก็ไม่ต้องเสียภาษี แต่เจ้าของที่ดินเดิมจะต้องเสียภาษีบำรุงท้องที่ หรือภาษีโรงเรือนและที่ดินให้แก่รัฐ ส่งผลให้เกิดความไม่เป็นธรรมต่อเจ้าของที่ดินเดิม

จากการศึกษาค้นคว้ากฎหมายเกี่ยวกับการร้องขอครอบครองปรปักษ์พบว่า มีข้อเสนอแนะ คือ

1. ปัญหาการได้กรรมสิทธิ์ในที่ดินโดยการครอบครองปรปักษ์

ควรแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1382 จากเดิมที่บัญญัติว่า “บุคคลใดครอบครองทรัพย์สินของผู้อื่นไว้ด้วยความสงบและโดยเปิดเผยด้วยเจตนาเป็นเจ้าของ ถ้าอสังหาริมทรัพย์ได้ครอบครองติดต่อกันเป็นเวลา 10 ปี ถ้าเป็นสังหาริมทรัพย์ติดต่อกันเป็นเวลา 5 ปี ท่านว่า บุคคลนั้นได้กรรมสิทธิ์”

แก้ไขเพิ่มเติมเป็น “บุคคลใดครอบครองทรัพย์สินของผู้อื่นโดยใช้ประโยชน์ในทรัพย์สินอย่างแท้จริง โดยความสงบและโดยเปิดเผยด้วยเจตนาเป็นเจ้าของ ถ้าอสังหาริมทรัพย์ได้ครอบครองติดต่อกันเป็นเวลา 10 ปี ถ้าเป็นสังหาริมทรัพย์ติดต่อกันเป็นเวลา 5 ปี ท่านว่า บุคคลนั้นได้กรรมสิทธิ์”

เพื่อมิให้เกิดปัญหาในการตีความว่า มีการครอบครองทรัพย์สินโดยการเข้าใช้ประโยชน์ ในที่ดินอย่างแท้จริงหรือไม่ และเพื่อให้การบังคับใช้กฎหมายเป็นไปอย่างถูกต้องเหมาะสม แม้มตรา 1370 จะบัญญัติให้สันนิษฐานไว้ก่อนว่าผู้ใดครอบครอง ถือว่าเป็นการครอบครองโดยสุจริต โดยความสงบและโดยเปิดเผยก็ตาม แต่บทบัญญัติดังกล่าวมิใช่ข้อสันนิษฐานเด็ดขาด จึงต้องมีการพิสูจน์หักล้างกันอีกครั้ง หากไม่มีการพิสูจน์ถึงการครอบครองอย่างแท้จริงแล้วย่อมเกิดผลเสียต่อเจ้าของเดิมและผู้รับโอนโดยสุจริต

2. ควรแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง มาตรา 57 (3) จากเดิมที่ว่า “...ด้วยกฎหมายเรียกให้เข้ามาในคดี (ก) ตามคำขอของกลุ่มความฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งทำเป็นคำร้องแสดงเหตุว่าตนอาจฟ้องหรือถูกกลุ่มความเช่นนั้นฟ้องตนได้ เพื่อการใช้สิทธิไล่เบียด หรือเพื่อใช้ค่าทดแทน ถ้าหากศาลพิจารณาให้กลุ่มความเช่นนั้นแพ้คดี หรือ (ข) โดยคำสั่งของศาลเมื่อศาลนั้นเห็นสมควร หรือเมื่อกลุ่มความฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมีคำขอ ในกรณีที่กฎหมายบังคับให้บุคคลภายนอกเข้ามาในคดี หรือศาลเห็นจำเป็นที่จะเรียกบุคคลภายนอกเข้ามาในคดีเพื่อประโยชน์แห่งความยุติธรรม แต่ถ้ากลุ่มความฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง จะเรียกบุคคลภายนอกเข้ามาในคดีดังกล่าว แล้วให้เรียกด้วยวิธียื่นคำร้องเพื่อให้หมายเรียกพร้อมกับคำฟ้องหรือคำให้การ หรือในเวลาใด ๆ ต่อมาก่อนมีคำพิพากษาโดยได้รับอนุญาตจากศาล เมื่อศาลเป็นที่พอใจว่าคำร้องนั้น ไม่อาจยื่นก่อนนั้นได้...”

แก้ไขเป็น “...ด้วยกฎหมายเรียกให้เข้ามาในคดี (ก) ตามคำขอของกลุ่มความฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งทำเป็นคำร้องแสดงเหตุว่าตนอาจฟ้องหรือถูกกลุ่มความเช่นนั้นฟ้องตนได้ เพื่อการใช้สิทธิไล่เบียด หรือเพื่อใช้ค่าทดแทน ถ้าหากศาลพิจารณาให้กลุ่มความเช่นนั้นแพ้คดี หรือ (ข) โดยคำสั่งของศาลเมื่อศาลนั้นเห็นสมควร หรือเมื่อกลุ่มความฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมีคำขอ ในกรณีที่กฎหมายบังคับให้บุคคลภายนอกเข้ามาในคดี หรือศาลเห็นจำเป็นที่จะเรียกบุคคลภายนอกหรือเจ้าของที่ดินเดิมหรือทายาทในคดีร้องครอบครองปรปักษ์เข้ามาในคดีเพื่อประโยชน์แห่งความยุติธรรม แต่ถ้ากลุ่มความฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง จะเรียกบุคคลภายนอกเข้ามาในคดีดังกล่าว แล้วให้เรียกด้วยวิธียื่นคำร้องเพื่อให้หมายเรียกพร้อมกับคำฟ้องหรือคำให้การ หรือในเวลาใด ๆ ต่อมาก่อนมีคำพิพากษาโดยได้รับอนุญาตจากศาล เมื่อศาลเป็นที่พอใจว่าคำร้องนั้น ไม่อาจยื่นก่อนนั้นได้...”

เพื่อให้เจ้าของที่ดินเดิมหรือทายาท สามารถเข้ามาเป็นคู่ความในคดีด้วยการร้องสอด เพื่อพิสูจน์สิทธิในที่ดินว่าผู้ร้องขอครอบครองปรปักษ์กับเจ้าของที่ดินเดิมหรือทายาทใครเป็นผู้มีสิทธิในที่ดินดีกว่ากัน หากไม่มีการพิสูจน์สิทธิในที่ดินกรณีดังกล่าวก็จะไม่สามารถร้องครอบครองปรปักษ์ได้ ซึ่งการแก้ไขปัญหาดังกล่าวยังเป็นการคุ้มครองสิทธิของบุคคลภายนอกผู้สุจริตมิให้ได้รับผลกระทบจากการเพิกถอนโฉนดที่ดินในภายหลัง เหมือนเช่นกรณีของมูลนิธิวัดสวนแก้วด้วย

3. ปัญหาการเรียกเก็บภาษีทรัพย์สินจากผู้ครอบครองปรปักษ์

ควรแก้ไขเพิ่มเติมประมวลรัษฎากร มาตรา 91/1 (4) จากเดิมที่บัญญัติว่า “ขาย” หมายความว่า รวมถึงสัญญาจะขาย ขายฝาก แลกเปลี่ยน ให้ ให้เช่าซื้อหรือจำหน่ายจ่ายโอน ไม่ว่าจะมิประโยชน์ตอบแทนหรือไม่

แก้ไขเพิ่มเติมเป็น “ขาย” หมายความว่า รวมถึงสัญญาจะขาย ขายฝาก แลกเปลี่ยน ให้ ให้เช่าซื้อหรือจำหน่ายจ่ายโอน และได้กรรมสิทธิ์ในที่ดินโดยการครอบครองปรปักษ์ ไม่ว่าจะมิประโยชน์ตอบแทนหรือไม่”

เนื่องจากบทบัญญัติมาตรา 91/1 (4) แห่งประมวลรัษฎากร ไม่ถือว่า การได้กรรมสิทธิ์ในอสังหาริมทรัพย์โดยการครอบครองปรปักษ์ ตามมาตรา 1382 แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ เป็นการขายตามมาตรา 91/1(4) แห่งประมวลรัษฎากร ทำให้ผู้ได้กรรมสิทธิ์ในที่ดินของผู้อื่น โดยการครอบครองปรปักษ์ไม่ต้องเสียภาษีใด ๆ ให้แก่รัฐ ทำให้รัฐขาดประโยชน์ที่พึงได้รับและอาจถูกมองได้ว่ารัฐส่งเสริมให้มีการครอบครองปรปักษ์ที่ดินของผู้อื่น

เอกสารอ้างอิง

คณิต ณ นคร. กฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง ภาคการดำเนินคดี. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์วิญญูชน, 2548.

บวรศักดิ์ อุวรรณโณ. กฎหมายมหาชน เล่ม 1 : วิวัฒนาการทางปรัชญาและลักษณะของกฎหมายมหาชน ในยุคต่าง ๆ. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์นิติธรรม, 2536.

_____. กฎหมายมหาชน เล่ม 3 : ที่มาและนิติวิธี. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์นิติธรรม, 2538.

บุญศรี มีวงษ์อุโฆษ. คำอธิบายวิชากฎหมายรัฐธรรมนูญเปรียบเทียบ : รัฐธรรมนูญเยอรมัน.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2535.

ประยูร กาญจนกุล. คำบรรยายกฎหมายปกครอง. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533.